

יציאה אל הלא-נודע מתוך ערעור ברור על העולם שהיה

ספרו של שמואל פיינר, הדן בחמישים השנים הראשונות של המאה ה-18, מעמיד במרכז דמויות כגון היהודי זיס, הרמח"ל, גליקל ואשת הפיננסיים אסתר ליבמאן, ומציע גישה חדשה להבנת הנאורות בעולם היהודי

ירחמיאל כהן 24.04.2018 16:22

עת חדשה, יהודים באירופה במאה השמונה-עשרה 1700-1750, מאת שמואל פיינר, הוצאת מרכז זלמן שז"ר, 2017, 583 עמודים

היסטוריונים רבים מביטים על התקופה שבין ראשית המאה ה-16 עד לסוף המאה ה-18 כעל תקופה אחידה המכונה בפיהם "אירופה המודרנית המוקדמת". ספרו המרשים של שמואל פיינר חולק על הראייה הכוללת הזאת וחותר מתוך תקופה זו מקטע של חמישים שנה — חמישים השנים הראשונות של המאה ה-18 — מתוך שכנוע שתקופה זו פותחת את העת החדשה בהיסטוריה של עם ישראל ומסמנת פריצת דרך של יהודים באירופה אל עבר המודרנה. את סיפור מחציתה הראשונה של המאה הוא מתאר דרך הפריזמה של דמויות מסוימות, רובן מהמרחב של מרכז ומערב אירופה. כבר בשער הספר בחר המחבר להציג דיוקן של אדם שמשקף השתחררות ממסורת העבר והוא בעל אפיונים של החדש, של המודרנה. לבוש בצורה נאה, מודרנית, על רקע עיר אירופית ובתנוחה קלילה המביעה תחושת שאננות וביטחון רב ניצב יהודי החצר, "היהודי זיס" (יוסף אופנהיימר). זהו אחד מ-19 איורים המקופלים במדליון אחד ומתארים את חיי היהודי ה-bon vivant הזה מלידתו ועד לתלייתו ב-1738. הבחירה באיור זה משקפת הערה מתוך פרוטוקול משפטו של זיס, שם אמר "שאינו מגלה התלהבות כלפי שום דת ועל כן אינו נוטה לשום דת ואינו מסתייג משום דת".

פיינר רואה במשפט זה מפתח להשקפת העולם הדיאליסטית של אופנהיימר, שאימץ אורח חיים של עצמאות, מנותק מזיקה מסורתית לקהילה. בלשונו: "המתירנות והאדישות הדתית שלו ייצגו את אחד משורשי תהליך החילון בקרב היהודים". העובדה שכאן רואים את היהודי זיס לבד משקפת גם היא תימה בסיסית בספר — הופעת תחושת האינדיבידואליות של היהודי, מה שהמחבר מכנה "האישיות החופשית", אדם שאינו סר למרות הכלל ונותן דרור לאמונותיו האישיות, תקוותיו ויצריו. היהודי זיס אינו יורד מסדר היום התרבותי מאז סופו המר. רק באחרונה חוקר ישראלי בפרינצטון, יאיר מינצקר, פירסם ספר מקיף על המשפט שהביא לסופו. היהודי זיס ויהודי חצר אחרים, שפעלו בשלהי המאה ה-17 ובמאה ה-18 אצל שליטים שונים במרחב המרכז האירופי, סימלו את עליית כוחם והשפעתם של יהודים בעולם המודרני, עניין שהיה לצנינים בעיני רבים, מקור לגאווה בעיני אחרים, ונושא בעל חשיבות לחוקרי העבר ההיסטורי.

זיס ויהודי החצר זוכים בספרו של פיינר למקום של כבוד, ובדין. לאו דווקא מכיוון שהיו מתירנים ואדישים בתחום הדת — מעטים התנהגו כמו היהודי זיס — אלא מכיוון שהיו אנשים עצמאיים, בעלי מנטליות עצמאית, לא חששו להיאבק למען אינטרסים יהודיים וגם לא למען האינטרסים הכלכליים, שלהם עצמם ושל השלטונות ששירתו. אחדים מהם, כמו ברנד להמן, גילו העזה מרשימה וגאווה עצמית בלתי מרוסנת, ואחרים, כמו וולף ושמואל אופנהיימר, שמשון ורטהיימר, אשת הפיננסיים אסתר ליבמאן ובני אופנהיימר, למדו לתמרן בחצרות הנסיכים, המלכים והקיסריות כאילו נולדו שם, והתענגו על האפשרויות הכלכליות שנבעו מהמעמד שהוענק להם. כך, למשל, הרב שמשון ורטהיימר, יהודי

חצר של קיסרים של האימפריה הרומית הקדושה, השתתף עם בנו וולף בהכתרתו של קרל השישי בקתדרלה של פרנקפורט ב-1711. במעמד זה, שבו נכחו מאות נסיכים נוצרים ואנשי אצולה, העניק הקיסר החדש לשמשון ורטהיימר ענק זהב.

בספרו פותח פיינר צוהר אל דמויות שמימשו בחייהן תהליך של פתיחות לעולם הכללי אף שנשאר עמוק בעולם היהודי המסורתי, והכל במסגרת השינויים שחלו באירופה בתקופה זו ובמסגרת הכיוונים החדשים שאיפיינו לדעתנו את חמישים השנים הראשונות של המאה ה-18 באמנות הפלסטית, בספרות ובמוסיקה. לפנינו חגיגה אינטלקטואלית של ממש ופריצת דרך בחקר המנטליות של המאה ה-18 בכלל ובחקר ההיסטוריה היהודית בפרט.

יש אולי חוקר אחד בלבד שקדם לו במידה מסוימת בגישה זו. זהו עזריאל שוחט, שב-1960 פירסם את חיבורו "עם חילופי תקופות, ראשית ההשכלה ביהדות גרמניה", ובו התייחסויות רבות לדמויות המרכזיות המופיעות בספרו של פיינר. אולם אף שהם מגיעים במידה מסוימת למסקנות דומות, דרך הטיפול ההיסטוריוגרפי שונה, בהתחשב גם בהתפתחויות העצומות בחקר ההיסטוריה היהודית מאז 1960.

ספרו של שוחט נתן ביטוי משמעותי להיסטוריה טוטלית בעת שמסורת ה"אנאל" (Annales) כמעט לא היתה מוכרת בארץ, ואף לא לשוחט עצמו. אם להתבטא בלשונם של חוקרי ה"אנאל", שוחט ופיינר כתבו ספרים שמציגים היסטוריה תרבותית של היום-יום בלי להעדיף מקור מסוג זה או אחר. הם דלו מכל עבר. תקנות, יומנים, זיכרונות, ספרי מוסר, שאלות ותשובות, תקנות שלטוניות, עמדותיהם ודיווחיהם של הבראיסטים נוצרים על היהודים ומה לא — כל אלה שימשו אותם לביסוס גישתם. חוקרי אסכולת ה"אנאל" היו מביטים על עבודתם בהערכה עצומה. אך מספרו של פיינר נעדרת כליל הטרוניה החוזרת אצל שוחט על יהודי גרמניה במחצית הראשונה של המאה ה-18, שנטשו את דרך המלך של קיום יהודי אותנטי, יהדות של צניעות, מוסר, סגפנות, וכיבוד ערכים מסורתיים של לימוד תורה וצדקה. אם הגיבורים של שוחט הם אנשי המוסר, ובהם ר' יחיאל מיכל אפשטיין, ר' יוסף שטאטהאגן, ור' אלחנן קירכהאן, שהתרחקו מקשרים עם מי שאינם יהודים ונלחמו נגד כל תזוזה אל עבר העולם הלא-יהודי — ספרו של פיינר אינו בא לשפוט לחומרה יהודים שהתקרבו לעולם הלא-יהודי. נהפוך הוא, הגיבורים של פיינר הם יהודים שאין להם פחד, שמוכנים להעיז להתקרב לספרות הלא-יהודית, ללמוד ספרים אסורים, לשמוע מוסיקה קלאסית, ללכת לתיאטרון, ובד בבד לשמור על זיקה לעולם היהודי.

תהיתי מי מהדמויות המרתקות הממלאות חיבור גדול זה של פיינר הוא הגיבור שלו בחמישים השנים הראשונות של המאה ה-18? עם מי הוא ממש מזדהה? אעז לומר שבוודאי ובוודאי לא עם "היהודי זיס", אלא עם הרמח"ל: ר' משה חיים לוצאטו (1707-1746). כתיבתו המיוחדת בעברית נפלאה, החבורה שיצר בפדובה, ההתנגדות שקמה לו, שריפת חיבוריו, גלגוליו ממקום למקום כדי לאפשר לו יצירה בלי כבלים, ומעל לכל התעקשותו האישית, העצמאית, וחיפושו אחר "ההשכלה הטבעית" ו"ההשכלה הנשפעת" בהשראת רוח הקודש.

ספריו ומחזותיו של רמח"ל משנות ה-40 של המאה ה-18, עוד טרם הגיע לעכו, ביטאו את מחשבותיו על הדרך שהציבור היהודי צריך ללכת בה. העמודים היפהפיים שפיינר מקדיש להם, הכתובים בלהט ובהערכה רבה, באים לומר שרמח"ל סימן את "רוח הנאורות, ואף ביקורת וחזון עתיד אופטימי", עם יחס חיובי להישגי המדע החדש.

דמות בסדר גודל של הרמח"ל לא צמחה בקרב יהודי מזרח אירופה, גם לא הבעש"ט, שפיינר מקדיש לו עמודים אחדים בספרו, אף שפחות מאלו שמוקדשים ליהודי זיס. אם כי לא השתכנעתי מניסיונו של פיינר ליצור הקבלה, נקייה מדי לטעמי, בין חבורת הבעש"ט, עולמו של לוצאטו, האוטופיה הדתית של עמדן עם הרנסנס התרבותי של המשכילים המוקדמים ברוחה של התקופה.

עמדה זו עלולה לאכזב את חוקרי יהדות מזרח אירופה, שכן הנפשות הנדונות בספרו של פיינר באות לרוב מהמרחב של מערב ומרכז אירופה, שהאוכלוסייה היהודית היתה קטנה בו בהרבה מזו שבתחום

הגדול של מזרח אירופה. והנה לא קמה למזרח אירופה דמות חדשנית כמו מונטסקייה או וולטר, או אהובתו של וולטר אמילי דה שאטל, שמוקדש לה דיון מעניין בספר. כלומר, הנפשות היהודיות והלא-יהודיות הזכות לעיון מעמיק בספר באות רובן ככולן מן המרחב המרכז-מערב אירופי. הן מגלות עניין מסוים במדע, נלחמות על זכותן להתנהגות עצמאית (כולל רבנים שונים, כמו הרב נחמיה חיון, הרב דוד נייטו והרב דוד נונס טורס בהולנד), והן גם לא חוששות מלהתקרב לעולם הלא-יהודי. לעומתם, בעל "יש מנחילין" הרב פנחס קצנלנבוגן, יליד אוקראינה שבילה הרבה משנותיו במרכז אירופה, נתן דרור לעולמו הפנימי בזיכרונותיו שבהם הוא נמצא במרכז התיאור, אלא שהוא עצמו נשאר בעולם סגור, מנותק מהעולם הכללי סביבו. מכאן עולה אמירה בעלת משמעות: ראשית העת החדשה, טוען פיינר, מקורה בעולם התרבותי המרכז-מערב אירופי. ולא בזכות התערבות השלטונות, כמו שהעריכו למשל שמעון דובנוב בשעתו וחוקרים ישראלים כשמואל אטינגר או דוד ויטל. השינויים החלו הרבה לפני ששלטון כללי כלשהו שינה באופן מהותי את מעמדם של היהודים. מה שמדגיש פיינר בספרו הוא שהפריצה אל העת החדשה היתה מעשה ידיהם של יהודים בודדים, שפעלו על רקע ההתרחשויות בעולם האירופי הכללי במשך חמישים השנים הראשונות של המאה ה-18. ביסוד השקפתו המתודולוגית עומדת אירופה כגוף אחד, ודיונו בדמויות היהודיות הוא חלק אינהרנטי של הדיון בעולם האירופי הכללי. וכאן באה הסתייגות שלי: היהודים החיים באנגליה, צרפת, הולנד ואיטליה חיים בעולם תרבותי שניזון לא מעט מהעולם שבו הם חיים ולא מ"אירופה". ונשאלת השאלה אם לא היה מקום להתחשב יותר במציאות הספציפית שבה חיו הדמויות היהודיות שהוא מדבר עליהן.

יש לדייק: הכרוניקה של חמישים השנים הראשונות של המאה ה-18 אינה ליניארית והיא רצופה בדעות קדומות קשות, אף של אנשי הנאורות המוקדמת ושל מלומדים נוצרים, ומאופיינת באווירה רוויית מתח בעקבות עלילות דם (בעיקר במזרח אירופה), מהומות נגד יהודים (המבורג, 1730), גירוש של יהודי פראג (1745) ועוד. פיינר לא מסתיר את נקודות החושך של התקופה, אך לא אחת הוא מוצא אפילו בהן נקודת אור מסוימת. למשל, הוא חותם את הדיון על ניסיונותיהם של היהודים למנוע את הגירוש מפראג בציטוט מדברי הרב יחזקאל לנדאו, הנודע ביהודה, שבהספד על מותה של הקיסרית מריה תרזה לא הזכיר כלל את הגירוש. שמא כרבה של פראג חש שייכות כה עמוקה לעיר ולקיסרית, שהאירוע שהסעיר את העולם היהודי עשורים קודם הלך והשתכח?

כלומר, מראשית המאה ה-18 החלו יהודים לחוש צורך להיפתח, להתקדם, לשגשג וחשו בוושה על כך שהעולם היהודי נמצא רחוק מן ההתקדמות בעולם הכללי — כך רפאל לוי מהנובר, טוביה הכהן, סמסון גדעון מלונדון, מדפיסים שונים בידיש ובעברית מאמסטרדם ומיסיניץ, ועוד ועוד. ושמה הקוראים שמות אלו שואלים: ואין ביניהם נשים? ספרו של פיינר רווי התייחסויות לנשים בדיונים שונים שלו. בראשן עומדת גליקל בת לייב, מי שהתפרסמה על זיכרונותיה בידיש. אף שהיא עצמה הלכה לעולמה ב-1719, גורלם של בני משפחתה ממשיכים להדהד בספר. גליקל נשארה בעולם היהודי המסורתי עד ליומה האחרון, אבל בזיכרונות שהשאירה אחריה הביעה את תחושת הפתיחות שלה לעולם העושר שמסביב.

הרבה מאוד אזכורים של נשים יש בספר, וכן התייחסויות לעולם הארוטי ולסוגיות של אהבה. שהרי היחס אל נשים והרגליהן היה פן חשוב בעמידה העיקשת של גורמים רבניים שונים כלפי סימני הפריצות המחשבית וההתנהגותית בתקופה זו.

הנה כי כן, לפנינו עבודה היסטורית מהעידית שבעידית, ואפשר לראות כיצד המחבר בנה על מחקרים רבים שלו ושל אחרים וקידם את ההיסטוריוגרפיה של המאה ה-18 וזו היהודית מרחק רב. היקף הנושאים שהוא דן בהם מעורר השתאות וכתובתו קולחת ובעלת עניין מהעמוד הראשון עד לאחרון. אך קוראי ספר זה בארץ כיום יכולים גם לחוש עצב מסוים. הבשורה על פי פיינר שתלך ותתרחב בכרך השני, וחזקה עליו שהוא יגיע, היא בשורה של פתיחות לעולם הרחב, לתרבויות הכלליות, למדע, לאמנויות, וכן גם לכלכלה המתפתחת ללא חשש וללא יראה אף מתוך זיקה עמוקה לעולם היהודי.

והנה אנחנו במאה ה-21 במדינת ישראל חשים שציבורים גדולים בתוכנו רחוקים עדיין מרחק רב מבשורה זו.

ספרו החשוב והמלומד של פיינר אכן מרחיב את גבולות הידע והפרספקטיבה ההיסטורית על ראשית המאה ה-18, ומראה לנו עולמות יהודיים לא-שגרתיים שמחפשים דרך לבנות גשר לעולם הלא-יהודי מתוך התמודדות פנימית עם כל הכרוך ביציאה אליו. באופן סמלי, בשער האחורי של הספר הביא המחבר שוב מדליון של היהודי זיס, הפעם כשהוא עוד יותר אלגנטי, לובש גרביונים אדומים, כשהוא נפרד ברגש מאמו — ומהעולם הישן — בדרך אל הלא-נודע. זהו אולי המפתח להבין כיצד פיינר רואה את החצי הראשון של המאה ה-18 — היציאה אל הלא-נודע מתוך ערעור ברור על העולם שהיה, בלי פחד אך עם חששות וספקות. נחכה בכליון עיניים לחמישים השנים הבאות של המאה ה-18 שתבואנה בכרך השני של מפעל גדול זה.